

УДК 94(430).086:438.082“1939/1945”
DOI: 10.26661/swfh-2017-49-030

М. В. Михайлюк

НАЦИСТСЬКИЙ ТАБІР ЗНИЩЕННЯ СОБІБОР

У статті аналізується функціонування нацистського табору смерті Собібор на території окупованої Польщі, в якому загинула значна частина польського і європейського єврейства. Увага акцентується на методах масового вбивства і приховування слідів злочину, функціональних обов'язках охорони, організації заклону в'язнів, ліквідації табору, післявоєнних судових процесах над нацистами та їх посібниками, сучасному становищі місцевості.

Ключові слова: табір смерті Собібор, жертви Голокосту, газові камери, повстання, ліквідація табору, судові процеси по справі нацистських злочинців та їх посібників, Меморіал пам'яті

Собібор задумувався як місце організованого, масового знищення єврейського населення. Розташовувався неподалік Люблін у окупованій Польщі. Табір побудували за спеціальним наказом Гімлера, разом з іншими двома таборами смерті з метою винищення польського єврейства і виконання широкомасштабної програми з “остаточного вирішення єврейського питання” в Європі. За кордоном Собібор є досить відомим місцем Голокосту. Про нього написано чимало праць, серед яких книжки американських і російських авторів [1-2]. В Україні вийшло лише одне видання про табір, засноване на спогадах учасників повстання О. Печерського і А. Вайспапіра [3]. Попри це, узагальнюючих публікацій поки що немає.

Метою статті є висвітлення історії функціонування табору як “фабрики смерті”, причин виникнення повстання і ліквідації місця злочину, сучасного стану території. Для досягнення поставленої мети автор скористалася інформацією зі спеціалізованих сайтів – Меморіального комплексу Яд Вашем [4], вашингтонського Музею-Меморіалу Голокосту [5-7], російського центру Голокосту [8-9], проекту Музею-Меморіалу “Собібор” [10], Музика періоду Голокосту [11], матеріалами “Чорної книги” [12], іншими інтернет-ресурсами [13-22].

Будівництво табору розпочалося у березні 1942 р., а перші транспорти прибули вже наприкінці квітня – в середині травня. Більшість депортованих становили євреї з польських територій Вартегау і Генерал-Губернаторства, окупованих Нідерландів і Франції. До Собібору потрапило чимало інших європейських євреїв (німецьких, австрійських, чеських, словацьких тощо), яких депортували в табори і гетто Польщі або рейхскомісаріату “Остланд” (Прибалтика, Білорусь). Частина контингенту складали радянські євреї (як цивільні з гетто, так і військовополонені з таборів), в'язні інших концтаборів.

“Фабрику смерті” розташовували в болотистій місцині поруч з лісом, поряд із залізничною станцією “Собібор”, коля якої з'єднувала міста Хелм і Влодава. Одну з її гілок підвели до самого табору, який оточили трьома триметровими рядами колючого дроту і мінним полем. Для маскуванню території у дрот вплетли гілки дерев. Далі йшла лісосмуга, за нею рів із водою. Табір поділили на три сектори – два робочі і один винищувальний. Робочу і винищувальну зони розділяв колючий дрот. На вишках цілодобово чергували вартові з кулеметами, між секціями ходили патрулі з гвинтівками. Перед табором знаходився гарнізон з комендатурою, де мешкав німецький персонал і охорона.

Протягом весни-літа 1942 р. комендантом табору працював оберштурмфюрер СС Франц Штангль (Штенгель), згодом переведений до Треблінки. Його замінив Франц Райхшлатнер. Німецький персонал складався з 20-29 есесівців і 120-150 охоронців, набраних з числа радянських військовополонених (українців, росіян та ін.), які пройшли спецпідготовку в таборі “Травники”. Після навчання новобранці складали присягу на вірність німецькому командуванню. Серед керівництва охорони Собібору значилися фольксдойче, зокрема німці Поволжя. За табором розміщувалося ще 120 осіб резервного штату охорони.

У 1942 р., під час навчання, курсанти неодноразово виїжджали в довколишні села для арешту євреїв. Збирали їх і привозили на станцію “Травники”. Там завантажували в ешелони, які відправлялися у Собібор, названий нацистами “єврейський переселенський табір”. В обов'язки “травників” входило несення служби з охорони території і робочих команд. Про все, що вони бачили і чули мусили мовчати. Непослух карався розстрілом [9]. До прибуття охорони, масового винищення людей ще не було, але перші страти вже розпочалися. У середині квітня 1942 р. з трудового табору Крихів привезли на знищення 250 євреїв [4].

Начальник охорони табору розставляв вахманів на пости, перевіряв несення ними вартової служби, брав участь в розвантаженні людей з ешелонів. Постійні пости діяли на зовнішніх і внутрішніх вишках табору, а також в “лазареті”. Обов'язки вахмана у “лазареті” включали розстріл з гвинтівки хворих і немічних людей, які самотужки не могли дійти газових камер. Неможливо було ухилитися від розстрілів, оскільки німці без розбору направляли вахманів. Туди ж члени зондеркоманди зносили тіла померлих в дорозі. Після подачі вагонів на табірну платформу (частинами по 5 вагонів), місце вивантаження оточували німці і вахмани, які відкривали вагони і пропонували людям виходити. Під безпосереднім керівництвом есесівців охоронці брали участь в конвоюванні євреїв до місця страти. Жоден вахман не міг ухилитися від цієї участі. Німці пояснювали новопривезлим, що вони потрапили в транзитний табір і на шляху до місця роботи мають пройти дезінфекцію. Кожну групу підганяли німці і вахмани, які мали при собі батоги, кийки і палиці для побиття жертв у випадку непокорності і опору. Більше того, нещасних цькували собаками, били прикладами гвинтівок.

У таборі працювало три взводи вахманів. Постійного розподілу обов'язків між охоронцями не існувало. Кожен взвод по черзі призначався на добу в караул, два інших – використовувалися для ліквідації новоприбулих, тобто усім вахманам по черзі доводилося брати участь, як в несенні охорони, так й в знищенні людей. Після закінчення страти першої групи, в табір подавалася чергова група, тим самим забезпечувався безперервний конвеєр смерті. Попри вжиті заходи оману, дехто з прибулих здогадувався про те, яка доля їх чекає, так як над табором стояв постійний сморід від спалених трупів. Тому чинили опір – відмовлялися виходити з вагонів, роздягатися, заходити в “лазню” тощо. Тож, вбивства і катування для німців і вахманів стали повсякденною звичною справою [9]. Отже, обов'язки охоронців яскраво продемонстрували основну мету вербування військовополонених, яка полягала не лише в несенні вартової служби в таборі, але й сприяла ефективному і швидкому виконанню завдань щодо “остаточного вирішення єврейського питання”.

У Собіборі функціонувало три основні секції. У секції № 1 знаходилися житлові бараки для єврей-робітників, соціальна та інша інфраструктура, створена для німецького персоналу: зубна клініка і лікарня, табірні в'язниці, пральня, гараж, душові і перукарня, їдальні для есесівців і охоронців, склад зброї, ремісничі майстерні (столярна, шевська, кравецька, фарбувальна, ковальна), інші об'єкти. Чоловіки і жінки мешкали в різних бараках, в яких не передбачалося поділу за країнами походження. Тому разом проживали бранці з різних куточків Європи. Так, у жіночому баракі, у вересні 1943 р., перебувало близько 150 єврейок, які розмовляли російською, польською, чеською, румунською, німецькою, французькою, голландською мовами. Переважно працювали в секції № 2. Тих, хто вже не міг виконувати свої обов'язки – відправляли в секцію № 3.

У секції № 2 проходив перший етап приготування до масового знищення людей. Розташовувалися роздягальні і перукарський барак, склади для сортування, пакування, зберігання речей і продуктів харчування, привезених із собою депортованими, склади з тюками волосся, адміністративна будівля, магазини, конюшня, церква. Варшавський перукар Бер Мойсейович Фрайберг (Бар Файнберг), який у Собіборі провів 17 місяців, згадував, що в першій секції табору працювало близько 100 осіб, у другій – 120 чоловіків і 80 жінок. “Я робив у другому таборі [секції]. – зазначав він. – Там побудували три бараки, спеціально для жінок. У першому – жінки знімали взуття, в другому – одяг, в третьому – їм стригли волосся. Коли люди роздягалися, ми збирали речі і розносили їх по магазинах. Там їх сортували і пакували для відправки в Німеччину. Щоденно із Собібору відходив потяг у 10 вагонів з речами вбитих і мішками жіночого волосся. На вогнищах ми спалювали документи, фотографії та інші папери. ...Через деякий час мене перевели на іншу роботу – призначили перукарем в третій барак. Нас було двадцятьоро. Волосся складали в мішки. Німці говорили жінкам, що стрижуть їх для гігієни, щоб воші не заводилися [насправді, з обрізаного жіночого волосся робилися матраци і кінні сидла]. Працюючи в другому таборі, в червні 1943 р., я мимоволі спостерігав картини страшного нелюдського поведіння з безневинними людьми. На моїх очах з Білостока прийшов ешелон, наповнений абсолютно голими людьми. Очевидно, німці боялися втечі депортованих. Напівживі були перемішані з мертвими. Людям в дорозі не давали ані пити, ані їсти, напівживих обливали хлорним вапном. Гестапівці в таборі часто били дітей чобітьми, трошили їм черепа. Багато людей не витримували й кінчали життя самогубством. Хворі знищувалися відразу” [12, с. 380-381].

Євреї із західноєвропейських країн нічого не знали про місце прибуття. Натомість польські євреї не мали ілюзій з приводу станції призначення. Естер Рааб згадувала, що більшість ешелонів надходили вночі, іноді вдень. Про їх прибуття сповіщав свисток коменданта табору. Це означало, що персоналу потрібно приготуватися до вивантаження людей. Дівчина знала, що в вагонах знаходяться ті, хто скоро загине і вона їх більше ніколи не побачить, але не мала права попередити або якось завадити процесу знищення. Тому відчувала жагу помсти, обурення, гнів і біль. Психологічно витримати було надзвичайно важко [7].

Від моменту розвантаження одного ешелону до кінця проведення “акції” проходило не більше двох-трьох годин. Якщо потяг прибував вранці, то до вечора трупи вже були спалені, а речі складовані. Проте прибуття потягів відбувалося не регулярно. Перший етап знищення проходив з травня по липень 1942 р. Потім виникла технічна перерва у зв'язку з ремонтом залізничної колії Люблін-Хелм. Адміністрація табору скористалася нагодою добудувати ще три газові камери (таким чином їх стало 8) і у жовтні транспорти в Собібор поновилися [4].

Польський єврей-військовополонений Хаїм Енгель добре запам'ятав своє прибуття до Собібору і процес селекції: “Я був з братом і другом. Нас разом з іншими, близько 700-800 осіб, висадили з потягів і вишикували в дві шеренги, потім почали відбирати. Я не розумів сенсу цього відбору. Один німець запитав мене: “Звідкі?”. Я відповів: “З Лодзі”. “Крок вперед”. Потім вони продовжили. “Яка професія?”. “Тесляр”. “Крок вперед”. Таким чином вони відібрали близько 18-20 чоловіків. У Польщі ми чули про те, що роблять фашисти з євреями. Говорили, що вони знищують їх, душать газом і так далі. Але ми в силу молодості не вірили, що таке можливо. Ми думали, що молодих заберуть на роботу. Чутки виглядали неправдоподібними, неймовірними, розум відмовлявся вірити їм. Потім нас відвели в сторону, а інших направили в табір, в газові камери, як потім з'ясувалося. Пізніше ми приступили до роботи – сортувати одяг земляків. Працюючи, я знайшов речі брата, його сімейні фото. На той час я вже знав, що тут діється”. У Собіборі загинули всі родичі Хаїма [5].

Отож, дотримуючись звичайної практики нацистських таборів смерті, з кожної групи новоприбулих відбирали кількох здорових на вигляд осіб для подальшої роботи в таборі. Тих, хто не пройшов селекцію відправлявся до секції № 2 на приготування до знищення. Новоприбулих ділили на групи, наказували залишити особисті речі, здати гроші й цінні предмети. Відібрана готівка, коштовності та інші цінності передавалися Головному управлінню СС з економічних питань. Частина речей адміністрація табору

залишала на власні потреби. В роздягальнях депортовані знімали з себе майже весь одяг: чоловіки – під одним навісом, а жінки і діти – під іншим. Далі голими або напівголими (у спідній білизні) окремими групами (чоловіки в одній колоні, жінки з дітьми в іншій) йшли в газові камери піщаною алеєю, яку німці, як й в Треблінці-2, прозвали “Дорогою на небо” (шлях вів до третьої секції).

У секції № 3 відбувалося безпосереднє знищення і захоронення жертв. Територія була оточена колючим дротом і замаскована гіллям. Працівникам перших двох секцій вхід заборонявся. У секції знаходилися газові камери, замасковані під душові. Одні призначалися для жінок і дітей, інші для чоловіків. Після їх щільного заповнення (від 160 до 200 осіб в кожену камеру), включали мотор. Вироблений вихлопний/чадний газ надходив в балони, а з них по шлангах у приміщення камер. Через 15-20 хв. усі були мертві. У будівлі вікон не було. Тільки зверху знаходилося скляне віконце, куди заглядав відповідальний за процес газациї. За його сигналом подача газу припинялася, підлога механічно розсувалася і трупи падали до низу. У підвалі знаходилися вагонетки, в які одна з груп зондеркоманди складала тіла і вивозила до лісу у величезні ями-могили. Спеціально виділені євреї-дантисти висмикували золоті зуби/коронки. Транспорт з 30 вагонів, в яких перебувало до 3 тис. осіб, ліквідувався за три години. На тиждень прибувало 3-4 ешелони [13].

Наприкінці серпня – на початку вересня 1942 р. побудували кремаційне багаття, на якому викопані людські останки спалювалися на решітках, виготовлених із залізничних рейок [10]. Спалення трупів продовжилось й в наступному році. Серед членів зондеркоманди періодично проводилася селекція – не придатних до роботи розстрілювали. Необхідну кількість людей добирали з робітників перших двох секцій. Працівникам третьої секції суворо заборонялося покидати її межі, тим більше спілкуватися з іншими робітниками табору. Вони мешкали відокремлено на території секції. Тих, хто сюди потрапляв називали “смертниками”, оскільки в живих не лишався ніхто. Один з членів зондеркоманди серед задушених жертв знайшов тіло свого батька, намагався вкрати і власноруч поховати, за що був вбитий [3, с. 44; 12, с. 381].

Польський єврей Томаш (Томас, Тойві) Блатт, який потрапив до табору в квітні 1943 р. з гетто/табору в Ізбіці, добре запам’ятав процес знищення людей: “Я впевнений, що, коли вони потрапляли в газові камери, вони не розуміли цього. Після того, як я закінчував стригти їм волосся, нам наказували вийти, але по дорозі в табір, де були наші бараки, я вже чув шум двигуна. Люди починали кричати, дуже голосно. Потім крик став все тихіше і нарешті замовкав”. Під час повстання Блатту вдалося втекти. До кінця війни він переховувався від нацистів, виконуючи обов’язки зв’язкового польського руху Опору. Після війни переїхав до США [6].

Одна з єврейських робітниць, яка працювала у зоокутку бачила біля входу до “лазні” голих жінок і дітей, які ані про що не здогадувалися. Молода єврейка наважилася чинити опір, але була забита на смерть прикладами гвинтівки. Німці часто знущалися зі своїх підопічних, в тому числі над робітниками табору. Розповсюдженим видом покарань було побиття різками (25 ударів). Рахувати мусив сам покараний, якщо збивався – все розпочиналося спочатку. Берлінський боксер, обершарфюрер Гомерський вбивав людину з одного удару. Мав славу “ангела смерті” через садизм і жорстокий норов. Таким же жорстоким був й начальник першої секції табору Френцель, який бив по голові кийком. Щоб приховати від працівників інших секцій табору крики, стогін і плач приречених, робітники винищувальної зони виводили з підсобних приміщень 300 гусей і змушували їх гучно гелготати. Але “табірники” все одно знали, що там відбувається [3, с. 47, 49; 12, с. 382].

Крики людей також заглушав шум працюючого мотору, музика з гучномовців або гра табірної оркестру. Музикантів, які отримали кілька тижнів/місяців життя, змушували брати участь у культурному житті табору: танцювати, співати у хорі або під час маршу на роботу. Зазвичай виконувалися німецькі, польські, радянські та інші військові марші, в тому числі антисемітські пісні. Робітники розраду знаходили у спільних вечірніх молитвах або колективному співі. Одна голландська єврейка ночами виконувала пісню “Мати”. Це було досить символічним, оскільки більшість молодих жінок втратила своїх матерів [11].

Квітневий транспорт 1943 р. привіз 300 польських євреїв. З них відібрали 40 осіб для робіт в кожену секцію табору. Новоприбулі розповіли про збройне повстання у Варшавському гетто і “табірники” теж почали думати про заколот [10]. 22 вересня на станцію “Собібор” доставили євреїв-військовополонених з Мінського трудового табору СС. Дорога тривала 5 діб. Подорожнім не давали ані їсти, ані пити. У вечорі по прибутті на місце вивантажувати товарні вагони не стали, а роздали воду і усіх лишили зачиненими до наступного ранку. 23 вересня о 9-й год. ешелон підігнали до воріт табору з вівіскою “Зондеркоманда”. Його зустрічали 10-11 есесівців з нагайками в руках, потім пригнали спецкоманду з відрами, щітками і мітлами мити вагони. Гомерський відібрав кваліфікованих робітників – безсімейних столярів і теслярів для роботи в майстернях табору [3, с. 34, 39]. Вийшло осіб 80, решту стратили. У числі новоприбулих значилися уродженці України: 21-річний Аркадій Вайспапір і 35-річний лейтенант Олександр Печерський. Перший потрапив у полон під час оборони Києва; другий під Вязьмою, звідки їх з часом доставили у Мінськ, а вже потім доправили у Собібор. При чому німці пояснили, що усіх вивозять на роботу до Німеччини.

Печерський добре запам’ятав перший день перебування в Собіборі. Їх розмістили у житловому баракі з голими двоповерховими нарами. Годували тричі на день супчиком-баландою. З часом в’язнів стало переслідувати постійне відчуття голоду. Досить скоро до Печерського підійшов незнайомий чоловік років сорока. І той запитав у нього, що там в метрах п’ятистах горить, що то за неприємний запах паленого у всьому таборі, чому гелгочуть гуси. Незнайомець порадив йому у той бік не дивитися, оскільки там горіли трупи тих, хто прибув разом з ним у мінському транспорті. Печерський співрозмовнику не повірив, але той продовжував розповідати про винищувальну мету установи [3, с. 40-41, 49; 8; 12, с. 384-385].

Глухі куточки Польщі обрали для того, щоб забезпечити секретність масових вбивств. Маскування процесу знищення приховувалося за евфемізмами “депортація”, “евакуація”, “переселення”. Тим не менш страшна правда все ж проникла за межі табору. Населення довколишніх сіл і польські партизани знали про те, що там відбувалося. У липні 1943 р. Гімлер наказав, по-перше, пришвидшити спалення трупів, а по-друге, розширити трудову зону табору, щоб в'язні могли сортувати трофейну радянську зброю. Так розпочалося будівництво секції № 4, але подальші події змусили нацистів переглянути плани.

14 жовтня 1943 р. у Собіборі вибухнуло повстання на чолі з О. Печерським. За різними оцінками, повстанці вбили від 9 до 12 німецьких офіцерів, які увечері перебували в таборі (решта поїхала додому у відпустку або пішла на відпочинок), і від 2-4 до 38 охоронців. У повстанні в'язало участь 600 осіб, з яких частина загинула в самому таборі, решта тікати відмовилася і наступного дня була страчена (близько 130-150 осіб). З тих, хто вирвався на свободу (400 осіб), близько 80 загинули під час стрілянини охорони і на мінних полях. Пошуки 320 втікачів тривали до початку листопада 1943 р. Німецькій поліції і табірній охороні вдалося затримати 170 осіб, яких стратили. До звільнення Польщі були виявлені решта втікачів. Лише 47-53 в'язня дожили до кінця війни, з них 30 осіб перебували у партизанських загонах, деякого переховували польські селяни. Кілька учасників повстання згодом повернулися додому в країни Західної Європи, СРСР або опинилися в Ізраїлі, США. Їхні розповіді й стали цінним джерелом інформації про повсякденне життя і активність в'язнів Собібору.

Повстання стало можливим завдяки діяльності табірної підпілля на чолі з О. Печерським і сином польського рабина, головою золківського юденрату Л. Фельдхендлером. Саме останній почав планувати втечу в'язнів ще влітку 1943 р. Досить скоро до підпільної групи приєднався Печерський і очолив її, а Леон Фельдхендлер став його заступником. Приклад для втечі вже був, оскільки ще з початку року з табору поодиночці або малими групами тікали в'язні. Навіть були спроби прорити підземний тунель. Когось затримували і страчували, решту тричі на день перераховували, але це не зменшувало бажання вирватися на свободу.

11 жовтня нова партія приречених на смерть вчинила спротив – відмовилися йти у газові камери і почали тікати. Попри те, що багатьох стратили біля огорожі, а решту все одно загнали у газові камери, у робітників табору це не відбило бажання втекти, а лише пришвидшило розвиток подій. Однак тікати мали всі “табірники”, щоб на решті не відігралися за втечу побратимів, як це було раніше – заручників розстрілювали сотнями. Більше того, організувати втечу мали до зими, щоб на снігу не лишалось слідів. Йти планували до партизанів. На думку О. Печерського партизанські загони не втручалися в життя табору через те, що вивести сотні людей не могли. До того ж мали інші завдання, тому “табірники” мусили про себе подбати самі. Усі розуміли, що втеча вкрай необхідна, оскільки під час наближення радянських військ і ліквідації табору, усіх все одно знищать. Тим не менш сподівалися вижити [3, с. 58, 60].

Попередній план втечі розробили до 8 жовтня 1943 р. 12 числа підпільний оргкомітет зібрався в столярній майстерні, щоб обговорити деталі операції, а наступного дня прийняли остаточне рішення про втечу. Планувалося вбити всіх німецьких офіцерів поодиночці, тихо і без зайвого шуму, щоб не привернути увагу охорони і в дуже короткий термін – до 16.30 вечора. Знешкодити німецький персонал мали тільки перевірені на надійність радянські військовополонені, оскільки мали досвід бойових дій. Всю операцію прорахували щогодинно. До неї залучили окремих капо-наглядачів, яким довіряли. Кожен учасник отримав своє завдання: одні мусили відволікти охорону, інші – перерізати телефонний кабель, зіпсувати енергозабезпечення табору, хтось захопити склад зброї, пошкодити німецький автопарк. Врахували навіть те, що вартові були погано озброєні, їм видавали лише по 5-15 патронів. У разі їх невикористання – патрони передавалися по зміні. Поза вартою охоронці вогнепальної зброї не мали. Усі учасники бойової групи мусили тримати себе в руках, не панікувати, а бути уважними, щоб не наробити помилок і під час втечі пройти мінні поля. Проте план міг бути реалізований за умови точного виконання й забезпечення секретності. Основна маса в'язнів про підготовку повстання нічого не знала, але здогадувалася, що щось планується.

Естер Рааб причини повстання пояснювала так: “Ми почали думати про повстання, про помсту, і мені здається, що це допомагало нам жити, надавало мужності, сили триматися, будувати плани на майбутнє. Мріяли про свободу, побачити, як гинуть нацисти. Одного разу, в 1943 р., здається в лютому місяці, прибув ешелон. Там був Леон Фельдхендлер, якого відібрали і привели до нас. Тоді ми розповіли йому, що тут діється. І він сказав: “Треба тікати, має бути якийсь спосіб і ми його знайдемо”. Ми стали шукати спосіб, потайки ходити на збори, бути обережними. У разі провалу на нас чекала куля в спину, але це краще, ніж відправитися в газову камеру. Я дала собі слово, що ні за що не піду в газову камеру, що кинуся бігти, стану битися і їм доведеться витратити на мене кулю. І ось ми почали готуватися...”. Естер народилася в забезпеченій єврейській сім'ї м. Хелм. У грудні 1942 р. її депортували з трудового табору в Собібор, де відібрали для роботи в сортувальному цеху. Влітку-восени 1943 р. Естер входила в підпільну групу, виявилася в числі тих небагатьох, хто втік і вижив [7].

Підготовку і початок повстання запам'ятав Хаїм Енгель, який розповів, що знищення німців розпочалося зі швейного цеху з виготовлення взуття і одягу, куди вони заходили на примірку. Повстання запланували на час відсутності Густава Вагнера – заступника коменданта табору [і садиста Гомерського]. Німців вбивали завчасно виготовленими невеличкими сокирками і ножами. Хаїм власноруч вбив одного охоронця з метою помсти за смерть батьків та інших євреїв. Ліквідація есесівців відбувалася на робочому місці повсталих і все йшло за планом, поки в'язні не дісталися головних воріт. Саме тоді весь табір дізнався, що відбувається. Тікали більш молоді і хоробрі. Хаїму і його подрузі Зельмі, з якою він згодом одружився, вдалося втекти. Польський селянин переховував їх аж до приходу радянських військ у черні 1944 р. [5].

Першим вбили унтершарфюрера Ернста Берга, труп якого кинули під ліжку і прикрили ганчір'ям. Згодом черга дійшла до начальника табірної охорони обершарфюрера Ерберта Хельма, начальника секції № 3 обершарфюрера Гетцінгера та інших офіцерів, окрім керівника першої секції. Зброї в руках у повстанців виявилось небагато – кілька пістолетів, знятих з убитих і гвинтівок, заздалегідь схованих у водостічній трубі, адже під час повстання захопити склад зброї не вдалося, оскільки охорона відкрила щільний вогонь. Частина повстанців кинулася за Печерським до офіцерського будинку, інші побігли до центральних воріт і далі в ліс. Повсталі майже дві доби трималися разом, а потім розділилися на малі групи, щоб легше було переховуватися. Польські та інші в'язні пішли на Захід у бік Хелма, радянські – на Південь в Україну або на Схід в Білорусь, щоб прорватися до партизанів [3, с. 92-93, 98-100, 146].

Польський військовополонений єврей-столяр Хаїм Поврозник про втечу повсталих згадував так: "Розділившись на дрібні групи, ми розбрелися в різні боки по всьому лісу. Німці влаштували облаву. Літаки обстрілювали ліс кулеметним вогнем. Дуже багатьох вбили. Мені вдалося дістатися до Хелма, де я переховувався до приходу Червоної армії. У той день до мене, в'язня Собібора, повернулося життя". Відчуття свободи пам'ятає й голландка Зельма Вайнберг. "Коли в таборі відбулося повстання, мені вдалося втекти. – згадувала вона. – Разом зі мною втекли ще дві дівчини: Кепі Хокес з міста Гах і Урзула Штерн з Німеччини. Кепі потрапила потім в партизанський загін і там померла від тифу. Урзула теж воювала в партизанському загоні. Жила у Влодаві. Разом з Урзулею я була в Вестерборку і в тюрмі Фіхте, разом прожили в Собіборі, разом ми бігли і врятувалися" [12, с. 389-393].

В ніч з 19 на 20 жовтня 1943 р. група О. Печерського у складі 9 осіб переправилася вброд через р. Буг і опинилася в білоруських лісах. Через два дні їм пощастило зустрітися з партизанами: загонами ім. Котовського і Щорса, що перебували в районі Бреста. Білоруські партизани довідалися про жажливі речі, що відбувалися в Собіборі. В одній з доповідних записок йшлося: "Будучи за річкою Буг у напрямку до м. Хелм, мені довелося дізнатися, що на станції Собібор є піч, в якій спляють людей. Будівля складається з 8 газових камер" [13].

Після з'єднання партизанських загонів з Червоною армією О. Печерський потрапив у штрафний батальйон як "політично не благонадійний" у зв'язку з перебуванням в німецькому полоні. Після війни повернувся додому у Ростов-на-Дону і видав спогади "Восстание в Собибуровском лагере" (1945 г.), які лишилися не поміченими в СРСР. Легендарний герой помер у 1990 р. у 2010 р. на будинку, де він жив, встановили пам'ятну дошку [3, с. 6, 108-109; 16]. На честь О. Печерського в Ізраїлі назвали одну з вулиць у Цфаті, а в жовтні 2012 р. у Тель-Авіві відкрили пам'ятник [13; 15; 16]. У 2013 р. в Польщі керівника повстання посмертно нагородили Кавалерським хрестом Ордена за заслуги [14]. Доля його заступника Л. Фельдхендлера виявилася трагічною. Ще наприкінці війни чоловіка вбили польські націоналісти в рідному містечку. Є припущення, що вони належали до підпільно-партизанської Армії Крайової [16]. Киянина Аркадія Вайспапіра, одного з останніх живих учасників повстання, Президент України нагородив орденом "За заслуги" 3-го ступеню [21].

Після повстання німці прийняли рішення про негайне знищення табору і слідів злочинної діяльності. За півтора року в Собіборі загинуло, за останніми даними, близько 170 тис. європейських жертв (за попередніми підрахунками – 250 тис.). Ліквідація установи розпочалася 16 жовтня і до грудня 1943 р. усі будівлі були підірвані, спалені і розібрані, обладнання вивезено, а територія – зорана. На спустошеній землі висадили картопляно-капустяне поле, з'явився ліс. Тим самим місце кривавого злочину повністю стерли з лиця землі. У 1944 р., після зайняття місцевості Червоною армією, серед селян почали ширитися чутки про закопані в'язнями коштовності. Сотні людей кинулися на територію табору і перекопали довколишні поля в пошуках скарбів. Була знайдена обручка з приблизним написом єврейською мовою "Пам'ятай, ти присвятив себе мені" [13].

Замість скарбів шукачі знайшли залишки людських кісток, різноманітне взуття всіх розмірів і фасонів, безліч пляшок з етикетками Варшави, Праги, Берліна, дитячі молочні ріжки, зубні протези, єврейські молитовники і польські романи, листівки з видами європейських міст, документи, фотографії, молитовний талес, консервні коробки, футляри від окулярів, дитячу ляльку. Все це – німі свідки вбивств сотень тисяч людей, звезених з усіх куточків Європи [12, с. 393].

Після війни судові процеси над окремими співробітниками табору пройшли в СРСР, Польщі, Німеччині. У 1963 р. у Краснодарі судили 11 охоронців табору, з яких 10 отримали смертний вирок. У 1964-1965 рр. аналогічний процес пройшов в німецькому Хагені – судили 11 есесівців табору. Один отримав по-життєвий термін покарання, 5 осіб – від трьох до восьми років позбавлення волі, четверо виправдали, один покінчив життя самогубством [4; 8].

Досить гучним процесом стала "Справа Дем'янюка". Іван (Джон) Дем'янюк народився в українському селі, під час війни вступив до лав Червоної армії, в 1942 р. потрапив у полон, після чого перебував на німецькій службі. На початку 1950-х рр. оселився в США і згодом отримав американське громадянство. Наприкінці 1970-х рр. Дем'янюка звинуватили в тому, що він в таборах смерті обслуговував газові камери. Йому приписували діяльність моториста "Івана Грозного". Ізраїль запросив екстрадицію Дем'янюка і у 1986 р. підозрюваного видали ізраїльському правосуддю. У квітні 1988 р. в Єрусалимі Дем'янюка засудили до страти, але в 1993 р. вирок скасували через недостатність доказів. Завдяки радянським архівам вдалося встановити, що "Грозним" називали іншого українця Івана Марченко. Адвокат стверджував, що доказів вини Дем'янюка не існує, адже жоден з колишніх в'язнів Собібора, яким показали фото підсудного його не впізнав, включно з тим, хто щодня протягом тривалого часу прибирав в казармах вахманів-українців. Після 7-річного ув'язнення виправданий Дем'янюк повернувся до США.

У 2001 р. розпочався новий процес проти Дем'янюка. Знайшлися архівні документи, які підтверджували, що під час війни він все таки служив охоронцем у концтаборах і таборах смерті. В трофейних архівах СРСР віднайшли посвідчення особи Дем'янюка за 1943 р., чію справжність підтвердили американські і німецькі експерти. За кілька років американський суд позбавив Дем'янюка громадянства і прийняв рішення про його депортацію з країни. У відповідь він розпочав тривалу судову тяганину, оскільки своєї провини не визнавав.

На цей раз екстрадицію запросила Німеччина. Протягом 2009-2011 рр. Дем'янюк вже давав покази в Мюнхені. Його звинуватили в тому, що він під час війни пройшов спецвишкіл у Травниках і служив у таборах смерті. Однак син І. Дем'янюка стверджував, що ані в Собіборі, ані в Треблінці його батько не був. Після примусової вербовки з табору військовополонених у Хелмі, він ніс службу у РВА, охороняв Федора Трухіна. Після закінчення війни, власівці опинилися в американській окупаційній зоні Німеччини. Саме тоді батько й подав прохання на виїзд до США і жодного стосунку до знищення євреїв не мав. У Польщі, яка провела власне розслідування щодо діяльності Дем'янюка, справу проти нього закрили через відсутність доказів [22].

Проте німецька Феміда все таки знайшла докази вини Дем'янюка – його як колишнього охоронця звинуватили у співучасті у вбивстві 27-29 тис. євреїв Собібору і Треблінки протягом 1942-1943 рр. Судовий процес висвітлювався чи не всіма світовими ЗМІ. Лінія захисту Дем'янюка будувалася на тому, що він у молодому віці постав перед вибором – загинути в таборі військовополонених чи працювати на німців. Підсудному загрожував тривалий термін ув'язнення, натомість отримав лише 5 років тюрми [8; 9; 15].

На сучасному етапі місцевість довкола табору смерті польська влада перетворила на місце пам'яті жертв Голокосту і запланувала відкриття великого Музею-Меморіалу з постійною експозицією про жертв Собібору і залом для проведення освітніх заходів. Протягом 2000-2001 рр. польсько-ізраїльські науковці провели археологічні розкопки, які виявили масові поховання на 1,5 га землі. Розкопки продовжилися у 2011 р. Їх організував музей Ленчинсько-Влодавського Поозер'я. Дослідженнями керували Войцех Мазурек і Йорам Хаїмі (родичі останнього, які прибули з Парижу у товарному потязі, загинули саме в Собіборі).

Найбільшим успіхом двох експедицій, здійснених в 2011 р., стала повна ідентифікація маршруту "Дороги на небо". Дослідили ще чотири могили зі спаленими тілами. У 2012 р. фонд "Польсько-німецького примирення" спільно зі староством Влодавського повіту, музеєм Ленчинсько-Влодавського Поозер'я та іншими установами організував наукову конференцію, в ході якої були представлені результати археологічних розкопок на території Собібору. Під час форуму відбулася презентація книги Марка Бема і Войцеха Мазурека про винайдені артефакти.

Влітку 2012 р. за домовленістю із Музеєм "Майданек" була організована ще одна археологічна експедиція. Серед знайдених речей виявилася ідентифікаційна пластинка голландської дівчини Лії Юдіт де ла Пенья (11.05.1937 р.н.). Уперше була знайдена річ, власницю якої вдалося ідентифікувати. Наступна експедиція тривала з осені 2012 р. до кінця весни 2013 р. Головною метою робіт стала верифікація масових поховань № 1, 2 і 7, знайдених у 2001 р. У розкопках брав участь представник головного рабина Польщі. У ході робіт знайшли значну кількість спалених останків жертв табору і залишки крематорію. Сенсаційною стала знахідка трьох каркасних могил, де знайшли останки 8 людей, при яких знаходилися елементи одягу і особистих речей. До особливо цікавих артефактів відноситься латунна пластинка з професійно виконаним гравіруванням. Як випливає з напису, вона належить Давиду Зака або "Дедді" (23.02.1935 р.н.). Попри пошкодження від вогню на артефакті видно й адресу проживання власника в Амстердамі.

Під час осінньо-весняної експедиції (2012/2013 рр.) були знайдені сліди бараку, в якому, ймовірно, проживали члени зондеркоманди. Роботи довели, що, не дивлячись на запобіжні заходи, в'язні намагалися втекти, адже біля південної стіни знайшли підкоп – тунель у 10 м. Восени 2013 р. археологи відкрили північно-східний кут огорожі секції № 3, а також могили з рештками двох людей. Була знайдена бляшка голландської єврейки Ганни Карпер (1931 р.н.). Восени 2014 р. археологи виявили фундамент приміщення газових камер [10; 14; 17; 18; 20]. В ході нещодавніх розкопок археологи знайшли такий самий кулон у вигляді трикутника, як у Анни Франк. Вчені вважають, що він належить її родичці Кароліні Кон з Франкфурта-на-Майні. На одому боці кулону вигравірована дата народження (3.07.1929), на іншому – три зірки Давида. В середині листопада 1941 р. дівчина з Німеччини потрапила у Мінське гетто, а звідти у 1943 р. – в Собібор [19]. Археологічні дослідження зайвий раз довели хибність тверджень ревізіоністів Голокосту про функціонування Собібору не як "фабрики смерті", а лише як трудового табору, де смертність євреїв була викликана не найкращими умовами перебування [13].

Таким чином, функціонування табору смерті показало, що життя євреїв нічого не значило для нацистів. Їх знищували масово, цілеспрямовано, безжалюно. Навіть ті, кого тимчасово лишали на примусові табірні роботи, були приречені на загибель. Попри те, що гітлерівська верхівка і нацистська пропаганда все ж розрізняла західно- і східноєвропейське єврейство, результат плану з "остаточного вирішення єврейського питання" в Європі продемонстрував на практиці одне – євреї мали померти всі і не залежно від країни походження. З теоретико-ідеологічних міркувань першочерговому знищенню підлягала молодь, щоб у майбутньому уникнути потомства. Але на практиці виявилось, що саме їй вдалося вижити й розповісти світу про страшні злочини нацизму, а також відродити єврейську общину у повоєнний період.

Повстання в'язнів засвідчило, що єврейський збройний опір мав місце і далеко не всі покійно йшли на убій. Собіборівський варіант опору став прикладом для в'язнів з інших концтаборів, хоча виявився єдиним вдалим повстанням. Це змусило нацистську владу більш серйозніше і обережніше ставитися до в'язнів-військовополонених, які мали навички збройної боротьби, пройшли школу виживання в трудових та інших таборах. Якби не військові знання і вміння полонених, цивільні в'язні табору навряд чи змогли вдало організувати масову втечу і перебити німецький персонал.

Джерела та література

1. Рашке Р. Побег из Собибора / Ричард Рашке; [пер. с англ.]. – М.: Полимед, 2010. – 288 с.
2. Собибор. Восстание в лагере смерти / Сост. С. С. Виленский, Г. Б. Горбовицкий, Л. А. Терушкин. – Изд. 2-е. – М.: Возвращение, 2010. – 256 с.
3. Прорив у безсмертя. Повстання у таборі Собибор / Упор., автор передмови Л. Москаленко. – К.: Дух і Літера, 2016. – 152 с.
4. Собибор [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/holocaust/encyclopedia/47.asp>
5. Личная история. Хаим Энгель [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ushmm.org/wlc/ru/media_oi.php?ModuleId=0&MediaId=841,242
6. Личная история. Томаш (Тойви) Блатт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ushmm.org/wlc/ru/media_oi.php?ModuleId=0&MediaId=313
7. Личная история. Эстер Рааб [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ushmm.org/wlc/ru/media_oi.php?ModuleId=0&MediaId=251-252
8. Соломонова Е. Последний процесс / Екатерина Соломонова. – Вести (Израиль). – 2009. – 21 мая. – С. 8-10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.holofond.ru (старый сайт)
9. Шнеер А. Что делал Демьянюк в Собиборе / Арон Шнеер. – Новости недели (Израиль). – 2009. – 17 декабря. – С. 8-9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.holofond.ru (старый сайт)
10. Міжнародний проект створення нового Музею-Меморіалу “Собибор” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sobibor.info.pl>
11. Музыка периода Холокоста. Собибор [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://holocaustmusic.ort.org/ru/places/camps/death-camps/sobibor>
12. Антокольский П., Каверин В. Восстание в Собиборе / Черная книга. Под ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга. – Иерусалим: Яд Вашем, 1980. – 547 с. С. 379-393
13. Процесс умерщвления занимал 15–20 минут. Лев Симкин о значении археологических находок на месте концлагеря Собибор [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gazeta.ru/comments/2014/09/22_a_6231245.shtml
14. Симкин Л. Эсесоповал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sovsekretno.ru/articles/id/4384>
15. Бельман С. Восстание в “Собиборе” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jew-observer.com/nezabudem/vosstanie-v-sobibore>
16. Жук В. Забытое восстание евреев в лагере смерти Собибор [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mossalit.ru>
17. На территории концлагеря Собибор началась подготовка к строительству музея [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://jewishnews.com.ua/ru/publication/na_territorii_kontslagerya_sobibor_nachalasy_podgotovka_k_stroitelystvu_muzeya
18. Предположительно найден путь побега узников лагеря Собибор [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hadashot.kiev.ua/content/predpolozhitelno-nayden-put-pobega-uznikov-lagerya-sobibor>
19. При раскопках концлагеря археологи нашли такой же кулон, как у Анны Франк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://strana.ua/news/50360-pri-raskopkah-konclagerya-arheologi-nashli-takoj-zhe-kulon-kak-u-anny-frank.html>
20. Обнаружены газовые камеры концлагеря Собибор в Польше [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/tech/science/3420792-obnaruzheny-hazovye-kamery-kontslaheria-sobybor-v-polshe>
21. Последний легендарный герой восстания в “Собиборе” киевлянин Аркадий Вайспапир награжден орденом “За заслуги” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://censor.net.ua/resonance/417832/posledniyi_legendarnyyi_geroyi_vosstaniya_v_sobibore_kievlyanin_arkadiyi_vayispapir_nagrajden_ordenom
22. Сын Ивана Демьянюка: “Отец не убивал евреев, он охранял власовского генерала” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/life/interview/cyn-ivana-demjanjuka-otets-ne-ubival-evreev-on-okhranjaj-vlascovckoho-general.html>

Mykhailiuk M. Nazi extermination camp “Sobibor”

The article analyzes the functioning of the Nazi death camp “Sobibor” in the territory of occupied Poland, in which a significant part of Polish and European Jewry was destroyed. Attention is focused on the methods of mass destruction and concealment of traces of crimes, the functional duties of protection, the organization of the uprising of prisoners, the liquidation of the camp, the postwar trials of the Nazi functionaries and their accomplices, and the current state of the territory.

Key words: Sobibor death camp, Holocaust victims, gas chambers, insurrection, the liquidation of the camp, trials of Nazi criminals and their accomplices, Memorial of memory